

GRANICE REFORMI U SOCIJALIZMU

MLADEN LAZIĆ
Institut za društvena istraživanja
Sveučilišta u Zagrebu

U tekstu se ispituju osnovni uslovi u kojima su moguće reforme u socijalističkim zemljama. Granice koje reforme ne mogu da pređu određene su prirodom vladajućih društvenih odnosa. Kolektivno-vlasničko plansko regulisanje totaliteta društvene reprodukcije predstavlja centralni element tih odnosa. Stoga i sve reforme u sistemu posreduje vladajuća klasa. Pošto je socijalizam u osnovi statičan sistem, podsticaji za promene stižu pre svega spolja, iz borbe za opstanak sa epohalno dominantnim kapitalističkim načinom proizvodnje. Imanentni antagonizmi, međuklasni i unutar klase kolektivnih vlasnika, predstavljaju unutrašnje uzroke reformama. Analiziraju se i osnovni oblici reformi. U ekonomiji to je decentralizacija, koja znači preraspodelu komandnih ovlašćenja između viših i nižih instanci vladajuće hijerarhije (dok je autonomija preduzeća u principu isključena). Unutar političkih odnosa stvarna kontrola nikada ne može biti prepuštena nižim instancama (a pogotovo »narodu«), jer bi to razorilo jedinstven hijerarhijski princip organizacije kolektivno-vlasničke klase. U duhovnoj proizvodnji granicu »liberalizacije« čini održanje legitimiteta klasne dominacije.

S obzirom na opšte »reformске pokrete« u socijalističkim zemljama, kao i široko izražene nade u njihove dublje (»demokratske« i sl.) društvene domašaje, izgleda mi trenutno plodnije da najčešće postavljen problem — mogućnost reformi u socijalizmu — obrnem u inverzni oblik — **granica** tih reformi. Razlog za takav postupak izložiću u par rečenica. Mislim da nije potrebno šire obrazlagati tvrdnju da je celovito teorijsko objašnjenje socijalističkog načina proizvodnje društvenog života još uvijek u začetku. Iako je stanovište o njegovoj istorijski-specifičnoj **klasnoj** prirodi sve šire zastupljeno, u neizgrađen kategorijalni aparat kritičke teorije s lakoćom prodiru zaostaci ranijeg ideološkog okvira — unutar kojeg je (»realni«) socijalizam predstavljao odlučan korak prema definitivnom ukidanju klasnih odnosa. To se događa utoliko lakše, ukoliko vladajuća klasa — u društvu ophrvanom krizom — nastoji da izvrši izvesne promene. U skladu sa sopstvenom legitimacijom, ona te promene interpretira u smislu svetsko-istorijske oslobodilačke uloge socijalizma. Utopijska konotacija kritičke teorije tu brzo pronalazi prividno zajedničke elemente i — obezoružana nekonzistentnim vlastitim kategorijal-

nim aparatom — počinje da se kreće u okvirima bliskim vladajućoj ideologiji. Diskurs o društvenim reformama tako po pravilu vodi udaljavanju od spoznaja o temeljnim društvenim odnosima.

Nipošto, dakle, nije suvišno na samom početku izložiti naizgled trivijalan aksiom: mogućnosti (pa tako i granice) reformi određene su prirodom vladajućeg društvenog odnosa. Promene koje protivreče toj prirodi ne mogu se očekivati (unutar datog sistema odnosa), bez obzira na verbalno, ili čak stvarno nastojanje »reformatora«. Ukidanje bitnih obeležja proizvodnje kapitala, npr. (kao što su: univerzalnost robnog oblika — uključujući robni karakter radne snage, principijelnu odvojenost ekonomije i politike i sl.), ne može biti stvarni sadržaj reformi unutar kapitalizma. To, naravno, ne znači da su globalne formacije u osnovi statičke, pa čak ni to da su promenama podložna samo periferna obeležja vladajućeg sistema odnosa. Ja sam detaljno opisao¹ kako dinamika kapitalističkog razvoja vodi u mnogim tačkama upravo do ukidanja robnog karaktera proizvodnje (pod to potpada i robni status radne snage), a odavno već opšte mesto predstavlja i analiza tzv. intervencionističke države. Ali ovde se nikako ne sme predvideti da su navedene promene rezultat delovanja najdublje logike samog kapitalističkog načina proizvodnje — logike akumulacije kapitala. Stvarna protivrečnost, između datog i nastajućeg, u vidljivim oblicima, posledica je suštinski neizmenjenog (i neizmenjivog, unutar postojeće formacije!) osnovnog karaktera društvenog odnosa. Promene nisu tu da taj odnos ukinu, već da mu omoguće opstanak (drugo pitanje predstavlja dugoročna kumulacija promena, koja jednu — istorijski »iscrpljenu« — formaciju vodi do granice »sloma«).

Rečju, rasprava o reformama u socijalističkim zemljama neodvojiva je od razlaganja imanentne logike ustrojstva nove društvene formacije. Ili, drugim rečima, odsustvo (ili »zaborav«) konzistentne teorijske koncepcije o temeljima sistema pretvara svaku zamisao o sitemskim promenama u beznačajnu ideološku zbrku. Osnovne kategorije socijalističkog načina proizvodnje društvenog života (početno) sam elaborirao na drugom mestu,² i zato ću ovde izložiti samo noseće elemente. Najvažniju tačku predstavlja činjenica da je socijalizam društvo planske (dirigovane) proizvodnje. To znači da se celokupna društvena reprodukcija (materijalnih i duhovnih dobara, kao i reprodukcija radne snage itd.) odvija pod kontrolom hijerarhijske organizacije klase kolektivnih vlasnika. Svaka autonomija društvenih sfera (»ekonomije«, »politike«, »kulture« ...) ukinuta je, odnosno predstavlja tek komandno područje u okviru funkcionalne podela rada **jedinstvene** kolektivne hijerarhije vladajuće klase. Unutar proizvodnje planske vrednosti (koju čini korespondencija produkata ljudskog rada zadatim planskim specifikacijama — utvrđenim od strane aparata kolektivno-vlasničke klase) robna proizvodnja može imati samo marginalnu ulogu. Njen opšti opstanak uslovljen je svetsko-istorijskom dominacijom proizvodnje kapitala. Stoga u spoljnoj razmeni planski proizvod nužno dobija kvazi-robna obeležja. Unutar, pak, pojedinih socijalističkih društava privatno se preduzetništvo održava na »rubovima« sistema (podređeno dominantnom odnosu). A uznapredovala decentrali-

¹ *Kapitalizam u evoluciji*, IIC SSOS, Beograd 1988.

² *U susret zatvorenom društvu*, Naprijed, Zagreb, 1987.

zacija, koju omogućava »spoljašnje« postojanje dinamične robne proizvodnje, vodi do toga da se i raspodela planskih vrednosti prikazuje kao kvazi-razmena. Stvarni sadržaj decentralizacije u socijalizmu čini osvajanje autonomije od strane pojedinih društvenih »elemenata« (proizvodnih u užem smislu, kulturnih, personalnih...). Decentralizacija je rezultat borbe »nižih instanci« vladajuće hijerarhije protiv tutorstva »viših«, te nastojanje da autonomno kontrolišu društvenu reprodukciju unutar segmenata društva koji su objekti njihovog planiranja. Teritorijalna decentralizacija može dovesti do formiranja novog — »užeg« — globalnog društva, čija osnovna obeležja ostaju, naravno, nepromenjena. Funkcionalna decentralizacija razara tkivo jedinstvene kolektivne vladajuće hijerarhije, pa tako i dominantnog odnosa i vodi ili u društvenu dezintegraciju ili biva prevladana cirkularnim procesom ponovne centralizacije. Najzad, nasuprot organizovanoj kolektivnosti vladajuće klase stoji (prinudna) atomizacija »ostatka« društva (postojanje bilo kakvog organizacionog oblika van kontrole kolektivno-vlasničke klase, a pogotovo onog u okviru antagonističke klase, značilo bi da jedan deo društvenog planiranja obavlja agencija izvan vladajuće klase, što je po definiciji isključeno).

Iz analize društvene uloge vladajuće klase kolektivnih vlasnika (kontrola nad totalitetom društvene reprodukcije) proizlazi da je fundamentalno područje na kojem se odvija »reformski« odnos u socijalizmu (inicijativa, definisanje pravaca razvoja, podsticanje i obuzdavanje promena itd.) — sâm dominirajući kolektivitet klase. Osnovni dinamički mehanizam društvenih reformi ovde, znači, predstavljaju kontradikcije unutar vladajuće klase. Te suprotnosti mogu voditi do promena u načinu organizacije klase, pa otuda i do izmenjenih oblika njene kontrole nad društvom te, najzad, do utvrđenja novih obrazaca celokupne društvene organizacije. To, naravno, ne znači da ostale društvene klase (posredna klasa, radništvo, a u skladu sa svojim marginalnim položajem i »klasa« privatnika) nemaju nikakvu ulogu u reformama. Ali, ma kakva bila ta uloga — a ona može biti u (vremenski prvobitnom) iniciranju promena (u opštim pobunama društva — kao u Mađarskoj, Poljskoj itd.), u ideološkom legitimiranju različitih koncepata, u osiguravanju masovne podrške određenim strujama i sl. — različite frakcije vladajuće klase uvek se pojavljuju kao globalni **posrednici** te uloge, određujući tako njene konačne ciljeve, reducirajući na kraju oblike u kojima se pojavljuje, kontrolišući spontanitet itd. Istoj logici — posredovanja od strane pojedinih frakcija vladajuće klase — podređene su i promene izazvane činionicima **izvan** globalnog sistema odnosa. Ugroženost uspostavljenog sistema spolja — bilo od strane zemlje istog tipa odnosa (kao u slučaju Jugoslavije 1948. godine) ili od »konkurentskog« tipa odnosa (u imperijalističkoj borbi dva svetska centra dominacije — SSSR-a i SAD) — može omogućiti jednoj frakciji vladajuće klase da »reorganizuje« dominantne odnose u skladu sa sopstvenom logikom reprodukcije.

Zbog tradicionalnih nesporazuma koji se u ovakvim diskusijama javljaju, ovde je neophodna jedna dodatna napomena. To što su domašaji reformi zadati granicama vladajućeg sistema, i što se neka frakcija klase kolektivnih vlasnika nužno javlja kao njihov konačni medijator (i »korisnik«), ne znači istovremeno da su reforme u socijalizmu »lažne«. One su prividne samo u hegelijanskom smislu razlike između pojavnog i suštinskog. Kritička teorija

mora se odlučno distancirati od stalno ponavljanih eshatoloških izliva ideologa, ali mora isto tako znati da se neposredna ljudska egzistencija konstantno odvija i na razini »privida«, a različiti oblici socijalizma (kao klasnog društva) čine taj privid sasvim nejednako prihvatljivim.

Vratimo li se glavnom toku rasprave, pojavljuje se nužnost da se u ovom — metodičkom — delu sistematizacije izlože **osnovni »podsticaji«** za reforme u socijalističkim društvima. Kao što sam na drugom mestu pokazao,³ dok akumulacija kapitala čini od kapitalizma imanentno dinamičku društvenu formaciju, socijalizam je u suštini statična formacija i menja se pre svega pod uticajem »spoljašnjih« impulsa. Dinamičnost kapitalizma proističe iz toga što je održanje sistema odnosa moguće tek ako postoji trajna proširena reprodukcija njegove ekonomske osnove: kapital koji ne akumulira jest ne-kapital. Nasuprot tome, svi se temeljni odnosi u socijalizmu mogu reprodukovati i ako se sistem održava u stacionarnom stanju. Naravno, u uslovima svetsko-istorijske »konkurencije« s kapitalizmom, dugoročna nepromenljivost značila bi neizbežno podleganje. Tehnološki i ekonomski razvoj postavljaju se kao elementarna pitanja samoodržanja, a zbog nemogućnosti da se »sfere« tehnike i proizvodnje održe u izolovanim rezervatima (pogotovo u socijalizmu), problem širih društvenih promena stalno se iznova nameće.

Apstrahujemo li, s druge strane, pritisak kapitalističkog »okruženja«, pokazuje se da statičnost socijalizma ne može da znači konačno pronađenu a-istoričnost sistema. Unutrašnje kontradikcije predstavljaju drugi osnovni izvor promena. Te se kontradikcije razvijaju po dve linije: jednu formira suprotnost potrebnog i sistemskog rada⁴ (odnosno, društvenih grupa koje se zasnivaju na preovlađujućem tipu delatnosti), a drugu uspostavljaju suprotnosti unutar same klase kolektivnih vlasnika. Najkraće rečeno, dominacija sistemskog rada nad potrebnim (koja se izražava i kao klasna dominacija) omogućava stalno širenje prvog na račun drugog. U okvirima načina života društvenih grupa to znači da se grupe koje pretežno obavljaju potreban rad (najveći deo radništva i znatan deo posredne klase) permanentno lišavaju niza osnovnih civilizacijskih tekovina (materijalnih, kulturnih...). Nasuprot monopolizovanim privilegijama koncentriše se relativno siromaštvo (osujećenost), koje, u zaoštrenim uslovima kriza, može dovesti do masovnih pobuna (Poljska npr.). Ovladavajući takvom pobunom (aktualnom, ili pretećom), klasa kolektivnih vlasnika po pravilu poseže za izvesnim reformama (stvarnim ili bar prividnim). Tu ne bi trebalo izgubiti iz vida ni trajno (potencijalno) nezadovoljstvo »inteligencije«, kojoj se dominacija sistemskog rada pokazuje kao iracionalno, potcivilizacijsko onemogućavanje duhovne (stručne, naučne, umetničke...) produkcije na tragu relativno autonomnog, kulturno-istorijskog razvoja (to nezadovoljstvo može takođe prerasti u pobunu — samostalnu, ili povezanu sa prethodnim oblikom, uslovljenim materijalnim lišavanjima; primeri Poljske, Čehoslovačke, Jugoslavije...).

U okviru vladajuće klase protivrečnosti se zaoštavaju unutar odnosa apsolutne podređenosti prema višim nivoima hijerarhije i nadređenosti pre-

³ U susret zatvorenom društvu, 34—36.

⁴ Pojmovi potrebnog i sistemskog rada razvijani su u navedenom radu o klasnoj reprodukciji u socijalizmu i najsazetije se određuju na sledeći način: potreban rad omogućava reprodukciju dostignutog civilizacijskog razvoja, a sistemski rad osigurava opstanak specifičnih kategorija vladajućeg načina proizvodnje.

ma nižim instancama. Ugrađena težnja nižih instanci jest da se osamostale od viših, a praktičan je oblik tog osamostaljivanja decentralizacija (teritorijalna ili funkcionalna). Decentralizacija predstavlja utoliko realniju težnju, ukoliko je kapitalizam — s autonomijom proizvodnih jedinica, kao i državnih aparata — istorijski dominantan način proizvodnje. Uspostavljanje prevlasti centralizatorske (»politokratske«) ili decentralizirajuće (»tehnokratske«) frakcije vladajuće klase znači i reformu oblika organizacije socijalističkog načina proizvodnje društvenog života.

Najzad, preostalo je da se sažeto skiciraju **osnovni oblici** reformi u socijalizmu, odnosno granice do kojih se oni mogu razvijati. Uobičajeno je da se, u skladu s relativnom autonomijom tih oblasti u kapitalizmu, govori o »ekonomskim«, »kulturnim«, »političkim« i sl. reformama. Pri tom se zabavlja da upravo ukidanje međusobne odvojenosti sfera društvene delatnosti predstavlja specifično obeležje socijalizma i da svako zadiranje u monopol vladajuće klase, u bilo kojoj oblasti, znači ugrožavanje njenog sveukupnog monopola nad totalitetom društvene reprodukcije. Istovremeno, pak, relativna autonomija različitih područja društvene delatnosti ne predstavlja samo poseban način organizacije u kapitalizmu, već i opšti rezultat istorijsko-civilizacijskog razvitka, koji se u socijalizmu nasilno suspenduje. Stoga se ta područja mogu uslovno odvojeno analizirati, pod pretpostavkom da se stalno ima na umu njihova prisilna totalizacija.

U sferi materijalne proizvodnje temeljni je odnos u socijalizmu kolektivno-vlasnička regulacija ukupne reprodukcije — koju sažeto zovem planskom proizvodnjom (»komandna ekonomija«). »Modelski« obrazac tu predstavlja hijerarhija aparata koji, u skladu sa svojim položajem, definišu opšte ekonomske razvojne ciljeve, konkretizuju te ciljeve za različite grane ekonomije, distribuišu resurse itd., vršeći — na »dnu« kontrolu neposrednog proizvodnog procesa u preduzećima. Celokupan taj mehanizam može se regulisati direktno, putem sistema formalnog planiranja (ministarstava, AOR-a i sl.). Niz uzastopnih »ekonomskih reformi« u Jugoslaviji (počev od 1950-ih godina) pokazao je da se sveukupna kontrola može održavati i manje direktnim putem: državnim prisvajanjem skoro celokupnog viška proizvoda i usmeravanjem investicione politike — preko državnih fondova, ali i banaka, SIZ-ova i sl; kontrolom cena, plata, emisione politike, stranih kredita itd; najzad — i ne najmanje važno — nadzorom nad kadrovskom politikom. Bitna razlika između »ne-reformisane« i »reformisane« ekonomije ovde nije u (ne)postojanju formalnih aparata planiranja i njihovih ovlašćenja (jer se isti — komandni — učinak postiže nešto izmenjenim sredstvima). Razlika potiče iz »van-ekonomske« sfere, iz razlaganja jedinstvene hijerarhije vladajuće klase (decentralizacijom), kojim je kontrola nekih strateških odluka prepuštena teritorijalno nižim (»republičkim«) instancama — što je nužno vodilo poznatim »republičkim zatvaranjima« (nastojanju dela klase kolektivnih vlasnika da se osamostali). Prag koji ovde reforma ne može preći jest stvarna samostalnost preduzeća (iako ona predstavlja težnju »tehnokratske« frakcije vladajuće klase, koja njima neposredno upravlja) — jer bi gubljenjem monopola nad posredovanjem njihovih odnosa bio razrušen i ukupni monopol klase. Predmet reforme ovde, dakle, mogu biti instrumenti kontrole i relativna raspodela moći između različitih instanci kolektivne hije-

rarhije (pri čemu se dominantna moć mora nalaziti na vrhu, a rezidualna na dnu). Na istu granicu nailazi i pokušaj uvođenja »mešovite« ekonomije, implantacijom (domaćeg ili stranog) »privatnog sektora«. On je osuđen ili na marginalno učešće (po količini kapitala, radne snage, proporcije u ukupnoj ekonomiji...), ili se odvađa »sanitarnim kordonom« od celine društva (»specijalne zone«, kao u Kini i sl.).

U sferi regulacije političkih odnosa temelj čini, naravno ponovo, striktna podela između klase kolektivnih vlasnika — koja kontroliše sveukupne državne aparate — i ostalog stanovništva, s tim da unutar vladajuće klase postoji jasna hijerarhija položaja (»nomenklatura«). Sistem dominacije i kontrole je uvek jednosmeran: od vrha hijerarhije prema dnu, dok su grupe izvan klase lišene bilo kakve »pozitivne« (političke) moći. Ako se apstrahuje komandovanje represivnim aparatima, glavno sredstvo političke regulacije (unutar klase, kao i međuklasnih odnosa) čini monopol nad »kadrovskom politikom«: pravo viših »organa« da direktno vrše naimenovanja, ili nadziru popunjavanje nižih instanci. To je očigledno nužno »organsko« svojstvo klase kao kolektivne hijerarhije. Narušavanje tog principa — uspostavljanje kontrole »odozdo«, bilo nižih nivoa hijerarhije nad višim, ili, a fortiori, grupa izvan klase nad klasom — razrušilo bi unutrašnju logiku organizacije, pa tako i samu strukturu vladajućih društvenih odnosa. »Politička reforma« ne može ni u kom slučaju zadirati u područje nosioca suvereniteta (jednostavno ga prebacujući s vladajuće klase na »narod«). Ona jedino može, proširujući osnovu iz koje se biraju kadrovi (»pluralizam kandidata«), da doprinese poboljšanju te selekcije. U istom smislu u kojem je moguće da se, u postupku naimenovanja, pojavi više (kontrolisanih) kandidata, ali ne i više alternativnih »političkih programa«, suprotnost unutrašnjoj logici sistema čini postojanje »alternativnih organizacija«. U civilizacijsku i društvenu nužnost nastajanja takvih organizacija ovde se ne može ulaziti. Ali je jasno da bi njihovo trajnije i ekspandirajuće opstajanje ugrožavalo neophodan monopol klase kolektivnih vlasnika na kontrolu celine društvene reprodukcije. Stoga se, dugoročnije, »van-sistemske« organizacije moraju ili ugušiti, ili inkorporisati u »sistem«.⁵

Odnosi u kulturi beskrajno su složeniji od ekonomskih i političkih odnosa. Dok, s jedne strane, vladajuća klasa nužno uspostavlja i duhovni monopol (vladajuće ideologije), s druge strane opstanak duhovne produkcije po sebi pretpostavlja pluralitet ideja. Odlučujuću tačku odveće po svoj prilici predstavlja održavanje legitimiteta ukupne društvene kontrole klase kolektivnih vlasnika, naročito njene »avangardne istorijske misije«. Stoga je apsolutna ideološka stega neophodna pre svega u periodima uspostavljanja klasne dominacije i osiguranja opštijeg prihvatanja njenog legitimiteta, a »liberalizacija« je u kulturi moguća u vreme osigurane stabilizacije sistema. Pomenuti procesi smenjivanja striktnije i blaže kontrole nad duhovnom produkcijom značajno su povezani i sa cikličnim kriznim kretanjima. Produbljivanje društvene krize, koje se izražava u jačanju unutarklasnih i međuklasnih sukoba,

⁵ Aktualno bujanje »alternativnih pokreta« u Sloveniji, npr. uslovljeno je, mnogo više nego kulturnom specifičnošću, nastojanjem republičke (»nacionalne«) frakcije vladajuće klase da se osamostalji i legitimira na drugoj osnovi. U tom smislu položaj Slovenije danas, u odnosu na Jugoslaviju, analogan je onom što je Jugoslavija predstavljala u odnosu na kominternovski blok 1948. godine.

ima za posledicu i rastakanje legitimacijskih obrazaca — što vodi proširenju prostora izvan neposredne ideološke regulacije. Uspeh jedne frakcije vladajuće klase, da nametne svoje interese kao oblik organizacije koji može prevladati krizu, verovatno vodi privremenom sužavanju ne-kontrolisanog duhovnog prostora. Poseban slučaj ovde predstavlja nastojanje da se promeni epohalni legitimacijski princip klasne dominacije: da se »tehnokratska racionalnost« uspostavi kao zamena (odnosno dopuna) eshatološkom partijskom avangardizmu. »Liberalizacija« se tu javlja kao planski kontrolisan program (»glasnost« kao element »perestrojke«).

Pošto su mogućnosti za slobodno duhovno stvaralaštvo obrnuto proporcionalne masovnosti »publike« unutar pojedinih kulturnih oblasti, to »liberalizacija« ovde verovatno ima neravnomeran tok (što je dozvoljeno u fizici, ili slikarstvu, tek treba da bude osvojeno u istorijskoj nauci ili na filmu . . .). Tako se, u reformi, kulturne oblasti opterećuju protivrečnošću: stepen slobode je širi ukoliko su granice njenih rezervata uže; a masovno probijanje tih granica obično se završava tako što se postavljaju nove, uže od dostignutih, dok je potencijal koji je u njima sabijan tendencijski veći od ranijeg.

(Tekst predan redakciji: 18. Travnja 1988. god.)

LIMITS OF REFORMS IN SOCIALISM

MLADEN LAZIĆ

Institute for social research University of Zagreb

The author analyzes the basic conditions in which reforms in socialist countries are possible. The nature of dominant social relations represents the limit for any attempted reform. Planned regulation of the totality of social reproduction, executed by the class of collective owners, is the central element of these relations. All reforms of the system are accordingly mediated by the ruling class. Socialism is basically a static system and the stimulation for a change comes in the first place from the outside — from competition with historically dominant capitalist mode of production. Intrinsic antagonism, interclass and inside the ruling class are inner causes of reforms. Basic forms of changes are further analyzed too. In economics it means decentralization, that is redistribution of command authority between higher and lower levels of the ruling hierarchy (the autonomy of enterprises is in principle excluded). In politics real control could not be ceded to lower layers (especially not to »people«) as this would destroy the hierarchy of the class of collective owners. In culture the limit of »liberalization« is represented by the maintenance of the legitimacy of class domination.